

نگرش و اهمیت اسلام به محیط زیست

طاهره محمدی^۱، مهتری اذانی^۲

^۱ دانشجوی دکتری، گروه جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، نجف آباد، ایران

^۲ استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، نجف آباد، ایران

چکیده

امروزه بحث از حفاظت محیط زیست و نیز نحوه جلوگیری آلاینده های آن، یکی از مباحث مهم جهانی محسوب می شود به طوری که در برخی موارد، عدم نگهداری درست و یا عدم رعایت استاندارد های حفاظت از محیط زیست در یک کشور می تواند سلامت کل جهان را مورد تهدید قرار دهد؛ تهاجمی که توسط برخی از کشورها و انسان ها نسبت به محیط زیست صورت می گیرد، نگران کننده است. هدف این مقاله بررسی اهمیت محیط زیست از نقطه نظر اسلام می باشد. روش پژوهشی براساس هدف از نوع کاربردی و بر اساس ماهیت از نوع توصیفی است؛ و از یافته های پژوهش می توان به تعریف لغوی و اصطلاحی محیط زیست و ذکر انواع و اقسام آن به اعتبار شرایط محیطی که شامل محیط زیست طبیعی و محیط زیست مصنوعی یا (انسان ساخت) و نیز محیط زیست اجتماعی اشاره نمود. نگرش و دیدگاه اسلام را درباره آن با بیان بسیاری از آیات و روایات ذکر نموده و اهتمام و اهمیت فراوان اسلام به آن را در زمینه محیط زیست و از لحاظ کمی که شامل آیات و روایات و احادیث ائمه اطهار است و در کل مقاله به طور مشروح به آن پرداخته شده است متذکر گردید.

واژه های کلیدی: نگرش، اهمیت، اسلام، محیط زیست.

مقدمه

یکی از موضوعات مهم جهان معاصر به خصوص پس از دهه ۱۹۷۰ میلادی به این طرف توجه به "محیط زیست" و "مسائل زیست محیطی" است؛ تا جایی که در هر کشور سازمان‌هایی درباره "محیط زیست" و "مسائل زیست محیطی" به وجود آمده است. متأسفانه پس از انقلاب صنعتی در اروپا و رشد و توسعه بی حد و مرز فن آوری تخریب کننده "طبیعت"، محیط زیست در معرض خطر جدی واقع شده که این امر مایه نگرانی جهانیان شده است.

امروزه محیط زیست به سبب سودجویی‌های ظالمانه و خودکامگی‌های قدرت‌های جهان خوار بیشتر از هر زمانی در معرض خطر و نابودی قرار گرفته است. آلودگی‌های فزاینده خاک، آب و هوا بیش از پیش "محیط زیست" را تهدید نموده و آسیب‌های جبران‌ناپذیری به آن وارد ساخته است.

از میان عوامل مهم نابود کننده طبیعت، می‌توان استفاده بی‌رویه از ابزارآلات صنعتی و ادوات نظامی و مواد شیمیایی و سموم نام برد.

امروزه عوامل تخریب کننده طبیعت و محیط زیست چنان رو به گسترش است که از سوی دانشمندان زنگ خطر ویرانی محیط زیست در همه جای جهان به صدا درآمده است.

اکنون این پرسش مطرح است که اسلام به عنوان یک دین کامل و پاسخگو به نیازهای بشر، چه نقشی در حمایت از طبیعت و محیط زیست دارد؟ آیا مسائل زیست محیطی در اسلام مورد توجه قرار گرفته است یا نه؟

اهداف پژوهش

هدف کلی

هدف کلی این پژوهش بررسی اهمیت و محیط زیست در دین اسلام و توصیه‌های مربوط به آن می‌باشد.

اهداف جزئی:

بررسی مفهوم محیط زیست

بررسی نقش و اهمیت محیط زیست در دین مبین اسلام

روش پژوهش

روش این پژوهش بر اساس هدف از نوع کاربردی و بر اساس ماهیت از نوع توصیفی می‌باشد و ابزار جمع‌آوری اطلاعات بصورت اسنادی و کتابخانه می‌باشد.

مروری بر ادبیات تحقیق

معنای لغوی محیط زیست

محیط زیست از دو واژه "محیط" و "زیست" ترکیب یافته که در فارسی به معنای جایگاه و محل زندگی است. این دو واژه در فرهنگ‌های لغت مختلف داخلی و خارجی مورد توجه قرار گرفته است.

در برخی از این کتب به خصوص آن‌هایی که در دهه‌های گذشته تدوین گردیده‌اند؛ واژه محیط مترادف اصطلاح "محیط زیست" قلمداد شده است (قاسمی، ۱۳۸۴، ص ۲۲) در این خصوص می‌توان از فرهنگ واژه‌های قرن نوزدهم میلادی نام برد.

در این کتاب "امیل لیتره" لغت محیط را مترادف با لغت محیط زیست دانسته است. بر اساس تغییر فرهنگ و واژه‌های سده نوزدهم نوشته "امیل لیتره" محیط عبارت است از پیرامون گرفتن و یا خود را پیرامون قرار دادن؛ این واژه در چند دوره فرهنگ لاروس دیده نمی‌شود. اما در لاروس کوچک مصور ۱۹۹۶ واژه محیط چنین تعریف شده است:

الف- آن چه احاطه می‌کند.

ب- محیط زیست به معنای امروزی کلمه.

همچنین در تعریف دیگر از محیط، محیط را به مجموعه عوامل فیزیکی و شیمیایی بیولوژیکی و عوامل اجتماعی که در یک لحظه معین قادر به اثر گذاردن مستقیم یا غیر مستقیم فوری یا زمان دار در موجودات زنده و فعالیت انسان باشند تعریف نموده اند (بنان، ۱۳۵۱، ج ۱، صص ۱-۴).

درباره کلمه "زیست" گفته شده که به معنای چیزی است که یک شخص برای زنده ماندن به آن نیاز دارد؛ مثل تهیه کردن غذا کافی یا پول کافی برای زنده نگاه داشتن خود، حیات، زندگی و عمر (قاسمی، همان، ص ۲۴) می توان زیست را به وجود داشتن و هستی نیز تعبیر نمود. نتیجه این که می توان گفت که محیط زیست از نظر لغوی به معنای محلی که آدمی را احاطه کرده است و نیز قلمرو حیات و زندگی می باشد (همان، ص ۲۵). یا محلی که انسان در آن زندگی می کند و حیات او به آن وابسته می باشد.

معنای اصطلاحی محیط زیست

در قوانین و مقررات کشور ما اعم از قانون اساسی، قوانین عادی و دیگر مقررات، تعریفی از محیط زیست ارائه نشده است، بنابراین در این زمینه نمی توانیم به دیدگاه قانونی استناد کنیم و ناگزیر از مراجعه به متون دیگر خواهیم بود. همچنین، در قوانین بسیاری دیگر از کشورهایی مانند فرانسه و لهستان نیز تعریف حقوقی از محیط زیست بیان نشده است (تقی زاده انصاری، ۱۳۷۶، ص ۶).

در تعریف محیط زیست گفته شده که، محیط زیست یک هدیه الهی است که از مجموعه منابع، موجودات، علل و شرایط هماهنگی که گرداگرد هر موجود زنده وجود دارد و استمرار زندگی و حیات منوط و وابسته به آن است تشکیل می شود (پرویز کردوانی، ۱۳۷۵، ص ۵).

همچنین در تعریف محیط زیست آمده است که: محیط زیست عبارت است از محیطی که فرایند حیات را فرا گرفته و با آن بر هم کنش دارد. محیط زیست، از طبیعت، جوامع انسانی و نیز فضاهایی که با فکر و به دست انسان ساخته شده اند، تشکیل یافته است و کل فضای زیستی کره زمین یعنی زیست کره "بیوسفر" را فرا می گیرد (بهرام سلطانی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۱).

مفهوم دوم واژه محیط زیست از علوم معماری و شهر سازی ناشی می شود و در رابطه با تعاملی است که بین ساختمان "به مفهوم عام" و محیطی که در آن ایجاد می شود "محیط طبیعی یا مصنوعی" وجود دارد. در این مفهوم می توانیم به ماده یک قانون تاسیس شورای عالی شهر سازی و معماری ایران مصوب "۱۳۵۱/۱۲/۲۹" اصلاحی "۱۳۵۴/۳/۲۶" اشاره کنیم.

طبق آن شورای عالی شهرسازی و معماری ایران هدفش هماهنگ کردن برنامه های شهرسازی به منظور ایجاد محیط زیست بهتر برای مردم است و بدین منظور این شورا با در نظر گرفتن روش های نوین علمی و فنی و در نتیجه یافتن شیوه های اصولی و مناسب ساختمانی در مناطق مختلف کشور با توجه به شرایط اقلیمی و طرز زندگی محیط زیست و مقتضیات محلی اقدام می کند.

این دو مفهوم محیط زیست می تواند در تفسیر ماهوی مربوط به معنای قانونی محیط زیست اشکال هایی به وجود آورد؛ چرا که هیچ متن حقوقی که محیط زیست را به صورت جامع و مانع تعریف کرده باشد، وجود ندارد و قوانینی که در این باره وضع شده اند، تعریفی از آن نکرده اند، بلکه در آن ها از محیط زیست در رابطه با سه عنصر طبیعت، منابع طبیعی، شهر و مناظر سخن گفته شده است (تقی زاده انصاری، ۱۳۸۷، ص ۷).

به دیگر سخن، محیط زیست انسانی شامل هوا، آب، خاک، گیاه، جنگل، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آبریان، حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر و شهر یا ده می باشد.

در متون حقوقی داخلی کشورهای مختلف و اسناد بین المللی تعاریف گوناگونی از محیط زیست ارائه شده است. از آن جمله، متن حقوقی مصوب شورای جامعه اقتصادی اروپا در تاریخ ژوئن ۱۹۶۷ می باشد که در تعریف محیط زیست چنین می گوید:

"محیط زیست شامل آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده می شود (کیس و دیگران، ۱۳۷۹، ج ۱، صص ۵-۶).

ماده یک قانون حفاظت محیط زیست انگلستان مصوب ۱۹۹۰ به روشنی از محیط زیست تعریفی ارائه کرده و می گوید: "محیط زیست شامل همه یا بخشی از عناصر تشکیل دهنده محیط طبیعی اعم از آب، هوا، خاک "چه در سطح و چه در عمق" در حالت طبیعی یا انسان ساخت می باشد" (همان، ص ۶).

مفاهیم تاثیرگذار بر محیط زیست

برای آن که بتوان تعریف جامعی از محیط زیست ارائه داد ضروری است برخی از مفاهیم مرتبط با آن را ذکر نمود.

الف- طبیعت

طبیعت واژه ای با مفهومی مبهم است که بر تمامی موجوداتی اطلاق می شود که در جهان بی انتها، پروردگار آن ها را آفریده است. طبیعت در مجموع شامل مناظر و دور نماها و اکوسیستم می باشد. هرچیزی که دست بشر در ایجاد آن دخالت نکرده باشد، طبیعت است.

در حال حاضر اگرچه دیگر "طبیعت بکر" دیگر وجود ندارد، ولی مفهوم طبیعت هم چنان در افکار بشر پابرجا مانده و بازگویی تمایل عمیق انسان به یافتن دوباره سرچشمه های حیاتش است؛ زیرا در مفهوم طبیعت عنصری پاک و مقدس نهفته که حفاظت و حمایت از طبیعت را باعث می شود.

اما درباره تعادل در طبیعت که در واقع مجموعه ای از عدم تعادل های جزئی است؛ باید گفت که این تعادل در حقیقت محکی برای هر تصمیم در زمینه محیط زیست است که هر آن چه طبیعی است باید در حالتی که هست یا در حالت قبلی آن - چنان چه امکان اصلاح وجود داشته باشد- مورد احترام و نگهداری قرار گیرد.

از این اصل یک اثر حقوقی ناشی می شود که بر طبق آن، در صورت صدمه زدن و آسیب رساندن به محیط زیست (طبیعت) بار دلیل همیشه به عهده کسی می باشد که صدمه زده است (تقی زاده انصاری، ۱۳۸۷، صص ۱۱-۱۰).

ب- اکولوژی

واژه اکولوژی برای نخستین بار توسط زیست شناس آلمانی به نام "ارنست هکل" ۱۸۶۶ میلادی در چارچوب پژوهش های بیولوژیک مورد استفاده قرار گرفت .

در این مراحل نخستین منظور از اکولوژی بررسی روابط حاکم میان موجود زنده و زیستگاهش بود (امیربیگی، ۱۳۸۸، ص ۱۳). اکولوژی دانشی است که از یک طرف به بررسی روابط متقابل میان موجودات زنده "اعم از گیاه و جانور" در بین خود و از سوی دیگر به تحقیق درباره ی روابط متقابل این موجودات زنده و زیستگاه اشغال شده، توسط آن ها می پردازد (همان، ص ۱۳).

اکولوژی که در آغاز شاخه ای از دانش زیست شناسی در قلمرو علوم طبیعی بوده است، اکنون خود دارای شاخه های متعدد مانند اکولوژی اجتماعی، انسانی، زراعی، شهری و مانند آن است. اکولوژی از دو واژه یونانی "ایکوس" به معنای مسکن و "لوگوس" به معنای علم و دانش ترکیب یافته است.

در اصطلاح به معنای مطالعه موجودات زنده دارای همان طبقه بندی است که در زیست شناسی مطرح است: یعنی اکولوژی جانوری و اکولوژی انسانی است (قاسمی، ۱۳۸۴، ص ۳۵).

اکولوژی به معنای بوم شناسی و به معنای بررسی محل زندگی موجودات زنده است. به دیگر سخن، دانشی است که به مطالعه روابط جانداران با محیطی که در آن زندگی می کنند، می پردازد. محیط زیست علمی است که به بررسی گونه های جانوری و گیاهی به جز انسان در محیط طبیعی آن ها می پردازد.

محیط زیست به انسان در محیط طبیعی یا مصنوعیش توجه دارد؛ در حالی که اکولوژی فقط گیاهان و حیوانات را در نظر دارد (تقی زاده انصاری، ۱۳۷۸، ص ۹).

ج- اکوسیستم

اکوسیستم بستگی نزدیکی با محیط زیست دارد. برای آن که بتوان درک بهتری از محیط زیست و انواع آن داشت، آگاهی یافتن از اکوسیستم مفید و بلکه ضروری خواهد بود.

در ضوابط و مقررات ملی و بین المللی زیست محیطی نیز به این نکته توجه شده و در کنار محیط زیست از اکوسیستم نیز سخن به میان آمده است. استفاده از اصطلاح اکوسیستم دارای سابقه طولانی نیست، هر چند به کار بردن کلماتی که دارای مفهومی مشابه اکوسیستم هستند، سابقه دیرینه دارد.

"اکوسیستم" واژه ای است که خود از دو واژه "اکو" و "سیستم" تشکیل شده است. به عبارت دیگر: از یک صفت و یک اسم ساخته شده است. اکو "یکوس" به معنای مسکن، خانه، محل زندگی است و سیستم به معنای نظام است. در لغت می توان اکوسیستم را نظام محل زندگی "اعم از جاندارو بی جان" نامید.

سیستم، مجموعه ای از اجزای به هم پیوسته است. یک سیستم عبارت است از مجموعه ای از عناصر "عوامل، اجزا و قطعات" که به گونه ای در کنار یکدیگر قرار گرفته، بر هم سوار شده، نسبت به یکدیگر تنظیم یافته و یا به طور خلاصه با یکدیگر به نحوی در تماس متقابل قرار گرفته اند که در کل به صورت یک واحد منسجم و در جهت انجام یک کار و یا رسیدن به یک هدف مشخص عمل می کنند. اکوسیستم یا سیستم اکولوژیک در اصطلاح یک نظام اکولوژیکی است و به منزله یک واحد اساسی در اکولوژی به شمار می رود. در قالب عبارت های گوناگونی تعریف شده که چند نمونه از آن ارائه می شود. اکوسیستم مجموعه جاندار و غیر جاندار محیط در یک ناحیه معینی است که با روابط و تاثیر متقابل، به ساختن و مبادله مواد غذایی و انرژی مشغول هستند. به عبارت دیگر در هر ناحیه از طبیعت که موجودات زنده و عوامل غیرجاندار محیط در حال تعادل و تاثیر متقابل بر روی یکدیگر بوده و به مبادله مواد بین یکدیگر مشغولند، یک نظام اکولوژیکی یعنی اکوسیستم وجود دارد (کردوانی، ۱۳۷۵، ص ۴۲).

اکوسیستم ها واحدهایی هستند که حاصل کنش متقابل گیاهان، جانداران، ترکیبات فیزیکی و شیمیایی محیط زیست آن ها می باشد. کره زمین بزرگترین اکوسیستم است. اکوسیستم ها، مجموعه ای بس متنوع، پیچیده و مرتبطی از گیاهان و جانوران هستند.

در ماده ۲ معاهده سازمان ملل متحد راجع به تنوع بیولوژیک، در تعریف اکوسیستم چنین آمده است: اکوسیستم به معنی مجموع پویایی از گیاه، حیوان و موجودات ذره بینی و محیط پیرامون آن هاست که به عنوان یک واحد کارکردی بر یکدیگر اثر می گذارند."

در قوانین و مقررات زیست محیطی ایران تعریفی از اکوسیستم ارائه نشده است و آشکارا نیز از این واژه به ندرت یاد شده است، اما مقررات پراکنده درباره مفهوم و یا اجزای اکوسیستم های گوناگون وجود دارد.

د- کره زمین

کره زمین را بر مبنای معیارهای زیست محیطی به بخش های زیر تقسیم می کنند:

۱. لیتوسفر: کره سنگی که شامل صخره های جامد و قسمت مذاب داخلی است (نوری، ۱۳۷۲، ص ۱۵۳).
۲. پدوسفر: کره خاکی، که در اثر فرسایش لیتوسفر و بقایای جانداران و پس مانده های مواد آلی تشکیل می شود و لایه ی نازک فوقانی آن برای کشاورزی به کار گرفته می شود (همان، ص ۱۵۳).
۳. هیدروسفر: کره آبی مشتمل بر سه چهارم آب شور و شیرین است که سطح کره ی زمین را فرا گرفته است (همان).
۴. اتمسفر: کره ی هوا، که منطقه ی گاز جو زمین را تشکیل می دهد که خود اتمسفر یا جو زمین هم از چند لایه تشکیل شده است (همان، ص ۱۳).

با توجه به آن چه گذشت، برخی محیط زیست را این گونه تعریف کرده اند:

" قسمتی از جو یا پوسته ی زمین که حداقل برای نوعی زندگی مساعد باشد، محیط زیست نامیده می شود، بنابراین محیط زیست، قسمت کوچکی از جو "اتمسفر" هیدروسفر و لیتوسفر را شامل می شود؛ به عبارت دیگر، محیط زیست قشر نازکی از هوا، زمین و آب است که همه ی زندگی را در بر دارد."

الکساندر کیس معتقد است:

"اصطلاح محیط زیست را می توان به یک منطقه ی محدود یا تمام یک سیاره حتی به فضای خارجی که آن را احاطه کرده، اطلاق کرد. اصطلاح بیوسفر یا لایه ی حیاتی که یونسکو - خصوصاً - آن را به کار می برد، با یکی از وسیع ترین تعریف ها مطابقت دارد که عبارت است از، محیط زندگی بشر یا آن بخش از جهان که بنا به دانش کنونی بشر، همه حیات در آن جریان دارد (کیس، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۵).

اگر بخواهیم یک جمع بندی از تعریف های فوق داشته باشیم باید بگوییم :

" محیط زیست، به تمام محیطی اطلاق می شود که انسان به طور مستقیم و غیر مستقیم به آن وابسته است و زندگی فعالیت های او در ارتباط با آن قرار دارد" (قوام، ۱۳۷۵، ص ۳).

اقسام محیط زیست به اعتبار شرایط محیطی

امروزه در علوم مختلف جهت بررسی دقیق و علمی تر مباحث، آن ها را به اشکال کوچک تری تقسیم می کنند، تا بررسی علمی تر صورت بگیرد.

محیط نیز از این قاعده مستثنی نمانده و ابعاد مختلف آن مورد توجه قرار می گیرد. به طور کلی، محیط زیست را به سه بخش تقسیم می کنند که همیشه با هم در ارتباط بوده و با یک دیگر کنش متقابل دارند، که عبارتند از:

۱- محیط زیست طبیعی

محیط طبیعی به آن قسمت از محیط زیست اطلاق می گردد که در بر گیرنده بخشی از فضای سطح کره زمین است و به دست انسان نیز ساخته نشده است. مانند کوه، دریا و حیات وحش. تمامی چشم اندازهای طبیعی موجود در جهان، محیط طبیعی محسوب می شوند. عوامل تشکیل دهنده محیط زیست طبیعی را می توان به دو قسمت عوامل جاندار و بی جان تقسیم کرد: عوامل جاندار که عبارتند از: حیات وحش، پوشش گیاهی، رویش طبیعی و عوامل بی جان که عبارتند از: آب، هوا و خاک که مجموعه عوامل جاندار و بی جان، فضای زنده کره خاکی یا بیوسفر را تشکیل می دهند (قاسمی، ۱۳۸۴، ص ۲۹).

۲- محیط زیست مصنوعی یا انسان ساخت

محیط زیست مصنوعی به محیطی گفته می شود که توسط انسان ساخته شده است. به عقیده پاره ای از متخصصان محیط زیست، محیط زیست مصنوعی "محیط زائیده تفکر"، "محیط فرهنگ ساخت"، "سپهر فنی" است، زیرا پیدایش و وضعیت موجود آن، نتیجه ی نیروی خلاقیت و تفکر بشر می باشد و به همین جهت است که به آن محیط فرهنگ ساخت یا تفکر ساخت نیز گفته می شود. (همان، ص ۳۰)

بنابراین می توان گفت شهرها با تمام اجزاء قسمت ها و محتوایشان محیط زیست مصنوعی ما را تشکیل می دهند. عناصر تشکیل دهنده آلاینده های این قسمت از محیط زیست عبارت است از زباله های کنار خیابان، آلودگی آب و هوا، تمیز یا کثیف بودن جویبارهای روان و غیره .

۳- محیط زیست اجتماعی

مقصود از محیط زیست اجتماعی، جامعه ای است که بشر در آن زندگی می کند و نهادهای اجتماعی که امور گوناگون جامعه را شکل می دهند. به عبارت دیگر، این قسمت از محیط زیست از انسان های که در کنار و اطراف ما وجود دارند و با ما سر و کار دارند و با آنها روابط متقابل داریم، تشکیل می شود (همان، ص ۳۱).

عناصر تشکیل دهنده این محیط از خانواده آغاز می گردد و شامل همسایگان، همکاران، رهگذران می شود و جامعه شهری و روستایی را در برمی گیرد و گستره آن تا ملت و دولت ادامه می یابد.

در کشورهای در حال توسعه و در حال رشد به عبارت دیگر جهان سوم، بیشتر معضلات زیست محیطی، ناشی از محیط زیست اجتماعی است. در قوانین و مقررات داخلی "ایران" هیچ گونه تعریفی از اشکال یاد شده محیط زیست ارائه نشده است. در مقررات بین المللی یعنی، کنوانسیون ها، معاهدات و پروتکل های مهم بین المللی مانند بیانیه کنفرانس استکهلم و اعلامیه ریودو ژانیرو ۱۹۹۲ تنها، تعریفی از محیط زیست طبیعی و انسان ساخت "مصنوعی" ارائه شده و نسبت به آنها مقرراتی وضع گردیده است و یا در برنامه ها و اقدامات بین المللی و منطقه ای مورد توجه واقع شده اند و از محیط زیست اجتماعی نیز سخن به میان نیامده است (سلطانی، ۱۳۷۱، صص ۱۶ و ۱۵).

در ماده ۲ کنوانسیون لوگونود "ژوئن ۱۹۹۳" آمده است: "محیط زیست شامل منابع طبیعی اعم از تجدید پذیر و غیر قابل تجدید مانند هوا، آب، خاک و کلیه جانوران و گیاهان و تاثیر متقابل این عوامل بر یکدیگر می گردد" (همان، ص ۱۷).

محیط زیست و دین مبین اسلام

اهمیت حفظ محیط زیست و نقش آن در زندگی بشر بر کسی پوشیده نیست در آیات قرآنی و روایات معصومین تأکید فراوانی بر اهتمام به محیط زیست و حفظ منابع طبیعی و استفاده درست و انتقال آنها به نسل های آینده بیان شده است. تفکر اسلامی درست ترین و منطقی ترین نظریه را در مورد طبیعت و محیط زیست معرفی می کند، چنانکه در قرآن کریم اجازه نمی دهد انسان، طبیعت را به علت عظمت و بزرگی خدای خود بداند و ستایش کند، و نه آن را آفریده ای بیپوده و بی جان که خرابش کند؛ بلکه جلوه های طبیعی را آیه هایی از عظمت پروردگار یکتا می داند که با شعور نسبی، تسبیح گوی خالق خود هستند.

پروردگار عالم با تأکید بر اینکه نظام هستی براساس مصلحت و نیاز انسان ها آفریده شده است، آنها را از فساد و تخریب در این نظام به شدت نهی کرده است؛ زیرا که استفاده بی حساب و بی تعقل از منابع طبیعت و زیاده روی در بهره برداری از آن باعث تباهی و فتنه در زمین می شود.

الف - اهمیت محیط زیست در قرآن

در قرآن کریم از عدم تخریب محیط زیست به عنوان اعتداء (تجاوز) نام برده شده است و بر این اساس کسانی که رفتار ناشایست نسبت به محیط زیست داشته باشند، از رحمت و محبت خداوند محروم خواهند بود (سوره مائده، آیه ۸۶). درست است که خداوند طبیعت را مقهور انسان آفریده و انسان را به عنوان جانشین خود در زمین قرار داده است، اما این به آن معنا نیست که او آزاد باشد تا هر گونه که مایل است رفتار کند.

انسان در برابر خداوند و تمامی آفرینش مسئول است. او باید در برابر اراده ی خداوند تسلیم باشد و با صلح و صفا در کنار طبیعت زندگی کند. به عبارت دیگر، انسانی که جانشین خداوند در زمین است باید همواره در راه حفظ و سلامت طبیعت بکوشد.

"متون مختلف تعالیم اسلامی به انحای گوناگون به طبیعت و عناصر آن و همچنین به فواید و اثرهای آن اشاره نموده اند و در کنار این اشارات به لزوم حفاظت از آن نیز پرداخته اند... آیاتی از قرآن کریم انسان را مورد سؤال قرار داده و یا او را به

دستورهایی امر کرده اند که یکی از مصادیق بارز این سؤالات و اوامر می تواند محیط زیست باشد. (ر.ک: سوره بقره، آیه ۱۶۸؛ سوره نحل، آیه ۹۰، ۹۳؛ سوره حج، آیه ۳؛ سوره طه، آیه ۸۱؛ سوره نسا، آیه ۱۳۵؛ سوره اسراء، آیه ۲۶؛ سوره بقره، آیه ۱۹۵) این در عین حالی است که قرآن کریم به بسیاری از اصول و قوانینی که ضامن بقا و تداوم حیات عالم هستی و حرکت آن به سوی کمال است، اشاره می فرماید که مراعات این قوانین خود مرحله ای از حفاظت از محیط زیست است. برای نمونه می توان به موزون بودن عالم هستی و خلق عالم بر اساس توازن اشاره کرد، (ر.ک: سوره حجر (۱۵) آیه ۱۹) به این معنا که انسان نباید عملی مرتکب شود که سبب بر هم خوردن این توازن و تعادل گردد ... موضوع بعدی اشاره شده در قرآن که تجاوز به آن سبب بر هم خوردن این تعادل محیط می گردد، اندازه و قدر است. (ر.ک: سوره رعد، آیه ۸؛ سوره اعلی، آیه ۳؛ سوره فرقان، آیه ۲؛ سوره قمر، آیه ۴۹).

به بیان دیگر، در تماس با طبیعت و بهره گیری از منابع آن باید به گونه ای رفتار شود که اولاً قدر و اندازه ملاک عمل قرار گیرد و ثانياً تغییرات اندازه ها به حدی نباشد که سبب تخریب محیط زیست و از بین رفتن گونه هایی گردد.

امام خمینی - قدس سره - در مورد تأثیر محیط زندگی بر شخصیت آدمی می نویسد: "محیط تربیت، شخصیت مربی، رفیق همنشین، اثرات شگفت آوری دارند که همه آن را مشاهده می کنند" (سید احمد فهری، ۱۳۸۷: ص ۱۴۷ و ۱۴۸).

قرآن کریم درباره اثر طبیعت می فرماید: "سرزمین پاکیزه، گیاهش به فرمان پروردگار می روید؛ اما سرزمین های بدطینت (و شوره زار)، جز گیاه ناچیز و بی ارزش، از آن نمی روید" (سوره اعراف، آیه ۵۸).

از این آیه مبارک استفاده می شود همان طور که طبیعت و سرزمین پاک در رشد و پرورش بهینه گیاهان مؤثر است، در رشد و تکامل انسان نیز مؤثر می باشد، و همان گونه که از زمین های شوره زار جز گیاهان بی ارزش نمی روید، محیط آلوده نیز تأثیر منفی و اثرات زیانباری بر تربیت انسان دارد.

ب - اهمیت محیط زیست در احادیث و روایات

امام علی - علیه السلام - درباره اثر طبیعت بر انسان فرموده است:

"از سرما در آغاز آن (فصل خزان) پرهیز کنید و در پایان آن (فصل بهار) به پیشواز آن بشتابید؛ زیرا سرما بر بدنها همان تأثیر را می گذارد که بر درخت ها؛ اول آن سوزاننده و نابود کننده است، و پایان آن رویاننده و شکوفا کننده" (نهج البلاغه، فیض الاسلام، ص ۱۱۴۶، حکمت ۱۲۳؛ صبحی صالح، ص ۴۹۱، حکمت ۱۲۸).

کلام امام درباره تأثیر طبیعت بر جسم و جان آدمی بسیار روشن و صریح است و همان سان که طبیعت بر جسم و بدن اثر گذار است، بر روح و روان بشر نیز اثر گذار می باشد.

دکتر گوستاولوبون نوشته است: "در بلاد اسلامی جمعیت حمایت از حیوانات لازم نیست، این قطعه از دنیا را می توان بهشت حیوانات دانست؛ مسلمانان حقوق سگ، گربه و طیور را رعایت می کنند، مخصوصاً در مساجد و معابر، طیور با کمال آزادی پرواز می کنند، و در مناره ها لانه دارند، مسلمانان در این باره به گونه ای هستند که باید ما اروپائیان خیلی چیزها را از آنان بیاموزید" (گوستاولوبون، تمدن اسلام و عرب، ص ۴۴۶، به نقل از محمد شفیعی، تأثیر محیط زیست در انسان، ص ۷۲).

حضرت علی - علیه السلام - در خطبه ای که در آغاز خلافتش ایراد کرد و در آن مسؤولیت و حقوق مسلمانان را یادآوری نمود، فرمود:

"اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبُهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ لَا تَعْصُوهُ"

"درباره بندگان و بلاد و شهرها از خداوند بترسید، (مبادا بر کسی ستم کنید و به ویرانی و تبهکاری زمین در بلاد و شهرها اقدام کنید) همه شما مسؤولید و مورد پرسش قرار می گیرید، حتی درباره زمینها و چهارپایان (که به چه دلیل مزارع و جنگل ها را از بین بردید، شهرها و خانه ها را ویران نمودید و حیوانات زبان بسته را مورد اذیت و آزار قرار دادید). (نهج البلاغه، فیض الاسلام، خطبه ۱۶۶).

در این خطبه شریف به گونه ای از "محیط زیست" حمایت شده که همانند آن در هیچ مکتب بشری دیده نشده است. در اسلام کشتن و پی کردن حیوانات بدون جهت و دلیل ممنوع شده است.

رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - به مجاهدان اسلام سفارش می نمود که حیوانات را بی جهت کشتار نکنند: "وَلَا تَعْقُرُوا مِنَ الْبِهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ إِلَّا مَا لَابَدًا لَكُمْ مِنْ أَكْلِهِ".

"حیوانات حلال گوشت را جز در صورت احتیاج به گوشت آنها، کشتار نکنید" (وسائل الشیعه، حر عاملی، ج ۱۵، ص ۵۹)

در اسلام مثله کردن حیوانات و خوردن چهارپایان مثله شده، مورد نکوهش شدید قرار گرفته و در حدیث آمده است:

"کسی که حیوانی را مثله کند خداوند او را لعنت کرده است" (بحارالانوار، ج ۶۴، ص ۲۸۲)

در اسلام حمله و هجوم به لانه جوجه های پرنده ها نهی شده و از بین بردن خواب و آسایش و استراحت آنها مورد نکوهش قرار گرفته است.

رسول خدا (ص) فرموده است: "لَا تَأْتُوا الْفِرَاحَ فِي أَغْشَاشِهَا وَلَا الطَّيْرَ فِي مَنَامِهِ حَتَّى يَصْبَحَ"

"به لانه جوجه ها حمله نکنید و در هنگام استراحت آنها، خواب و آسایش آنها را از بین نبرید تا آن که صبح طلوع کند." (وسائل الشیعه، حر عاملی، ج ۲۳، ص ۳۸۱)

معاویه بن عمار از امام صادق (ع) روایت نموده که آن حضرت فرمود: "از کشتن حیوانات به جز افعی، عقرب و موش بپرهیزید." (همان، ج ۱۲، ص ۵۴۵).

چون وجود افعی، عقرب و موش در محیط زندگی انسان موجب ضرر و زیان است در مورد نابودی آنها منعی نیامده و دلایل آن در حدیث ذکر شده است.

اهتمام به نظافت و رعایت بهداشت یکی از مصادیق برجسته "حفظ محیط زیست" است. در اسلام رعایت بهداشت و نظافت و پرهیز از آلودگی از جایگاه برجسته ای برخوردار است.

رسول خدا (ص) همواره امتش را با بیان های مختلف به پاکیزگی ترغیب می نمود (کنزالفوائد، ابوالفتح کراچی، ص ۲۸۵) و می فرمود: "خداوند طیب و پاک است و پاکیزگی را دوست دارد و هر قدر که می توانید نظافت نمایید، خداوند متعال اسلام را بر نظافت و پاکی بنا نهاده است، و به جز پاکان هرگز کسی داخل بهشت نمی شود (میزان الحکمه، محمدی ری شهری، ج ۴، ص ۲۳۰۲)".

در اسلام، قضای حاجت در کنار نهرهای جاری و زیر درختان میوه دار مکروه و ناپسند شمرده شده است (المقنع، شیخ صدوق، موسسه الهادی، ص ۸؛ وسائل الشیعه، حر عاملی، ج ۱، ص ۲۲۴)

اهمیت ویژه اسلام به نظافت و پرهیز از آلودگی، حمایت روشن اسلام را از حفظ محیط زیست، و نیالودن آن می رساند.

اسلام درباره آلوده نمودن هوا، آب، خاک و حتی آلودگی های صوتی نیز فرمایشاتی دارد.

از جمله آیاتی که برای نهی از آلوده نمودن هوای محیط زیست می توان استدلال کرد آیات زیر است:

"وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ... (سوره اعراف، آیه ۵۶) زمین را بعد از اصلاح، فاسد نکنید.

"...وَلَا تَلْفُؤْا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ..."; (سوره بقره، آیه ۱۹۵) با دستان خودخویشتن را به هلاکت نیفکنید.

در وجه استناد به آیات کریمه فوق بر کسی پوشیده نیست که:

- آلوده کردن هوای محیط زیست، فساد در زمین محسوب می گردد.

- آلوده کردن هوای محل زندگی چون ماده حیاتی است، اقدام به هلاکت نفس تلقی می گردد.

از منظر روایات نیز می توان به روایات نبوی زیر اشاره نمود:

امام صادق (ع) فرمودند: "نهی رسول الله (ص) أن یلقى السم فی بلاد المشرکین"؛ (فروع کافی، ج ۵، ص ۲۸) رسول خدا از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی فرموده اند.

وجه استدلال: وقتی ریختن سم که اعم از سموم خاک یا هواست در سرزمین مشرکین نهی شده است که به طریق اولی در سرزمین مسلمین حبس منعی است که عدم عمل به آن حرام خواهد بود، که البته احکام وضعی نیز به آن استوار خواهد بود. مثل ابطال معاملات که نتیجه ی آن، آلوده کردن هوای زندگی انسان ها باشد.

درباره آلودگی آب نیز فرموده اند:

"... وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ"؛ (سوره انبیاء، آیه ۳۰) و همه چیز را از آب آفریدیم، آیا ایمان نمی آورند؟
 "وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ..."; (سوره انعام، آیه ۹۹) او کسی است که از آسمان آب را فرستاد و همه نباتات را ما به وسیله آب رویاندیم.

در این مورد آیات فراوان دیگری هم وجود دارد.

روایات: امام صادق (ع) می فرماید: "سید شراب الجنه الماء"؛ (وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۱۸۷)

همچنین "نهی رسول الله ان یتفوط علی شفیر نهر ماء یستعذب منها او نهر یستعذب او تحت شجره فیها ثمرتها"؛ (التهدیب، ج ۱، ص ۳۵۳) رسول خدا (ص) نهی فرمودند از مدفوع نمودن در کناب نهر آب، چرا که مردم از آن رنج می برند یا در نهر آب که موجب رنجش مردم می شود یا زیر درختی که میوه دارد.

همچنین فرموده اند: "لا تفسد علی القوم ماءهم"؛ (فروع کافی، ج ۳، ص ۶۵) از آلوده کردن آب دشمنان بپرهیزید.

قابل ذکر است که امروزه بر اثر آلوده کردن آب دریاها سالانه میلیون ها تن ماهی از بین می روند و محیط زیست انسان ها دچار آسیب می شود. بعضی از دولت ها با دفع غیراصولی زباله های سمی و اتمی، موجب آسیب مردم سایر کشورها می گردند که نتایجی مثل جنون، ناباروری، فلج، کوری و کری و خفگی انسان ها را به دنبال دارد.

همچنین درباره آلودگی خاک ذکر نموده اند که:

"الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً..."؛ (سوره بقره، آیه ۲۲) او کسی است که زمین را با فرش زیرپا و آسمان را سقف برای شما قرار داد.

"يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا"؛ (سوره زلزال، آیه ۴ و ۵) یعنی روز قیامت زمین از اخبار خود سخن می گوید به آنچه که خداوند به آن وحی نموده است. همانگونه که مشاهده می گردد زمین عنصری با شعور تلقی شده است که گنجینه اسرار الهی است.

امام علی (ع): "فانکم مسئولون حتی عن البقاع و البهائم"؛ (اصول کافی، ج ۲، ص ۳۳۱) انسان ها مورد سؤال واقع می شوند حتی در مورد زمین ها و چهارپایان.

آلودگی صوتی نیز از مواردی است که در قرآن و روایات به آن اشاره شده است. آن جا که قرآن می فرماید:

گاهی صوت باعث هلاکت بعضی از انسان ها معرفی شده است: "وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ"، (سوره هود، آیه ۶۷) و ظالمان را صوت شدید فراگرفت و صبح دم به هلاکت افتادند.

گاهی صدای بلند به صدای حمار شبیه و از آن نهی شده است: "وَ اقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ"؛ (لقمان، ۱۹) هنگام راه رفتن متعادل باش و صدای خود را پایین بیاور که بدترین صدا، صدای الاغ است.

رسول خدا (ص): "یا اباذر، اخفض صوتک عندالجنائر و عندالمقال و عندالقرآن" (شیرازی، ۱۴۲۰، ص ۱۱۲)

"ای ابوذرا! در سه موضع صدای خود را پایین بیاور: موقع تشییع جنازه، موقع جنگ و موقع قرائت قرآن."

نتیجه

انسان در جریان نقش خود در نظام کلی خلقت و شناخت سرشت انسانی خویش در عالم خلقت مفهوم پیدا می کند. متون مختلف تعالیم اسلامی به انحاء گوناگون به طبیعت و عناصر آن و همچنین به فواید و اثرهای آن اشاره نموده اند و در کنار این اشارات به لزوم حفاظت از آن نیز پرداخته اند ... آیاتی از قرآن کریم انسان را مورد سؤال قرار داده و یا او را به دستورهایی امر کرده اند که یکی از مصادیق بارز این سؤالات و اوامر می تواند محیط زیست باشد.

این در عین حالی است که قرآن کریم به بسیاری از اصول و قوانینی که ضامن بقا و تداوم حیات عالم هستی و حرکت آن به سوی کمال است، اشاره می‌فرماید که مراعات این قوانین خود مرحله‌ای از حفاظت از محیط زیست است با توجه به موارد فوق، برنامه ریزی منسجم در جهت احیای فرهنگ اصیل اسلامی و توسعه احکام و تعالیم دینی در مورد نقش و اهمیت واقعی طبیعت، تفهیم مالکیت حقیقی خداوند بر همه اموال و منابع ملی، مذمت اسراف و تبذیر و ایجاد روحیه‌ی صرفه‌جویی، به خصوص در مورد منابع ملی، راهکاری است که می‌تواند جامعه ما را به سمت بهره‌وری معقول از منابع طبیعی هدایت نماید.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم، (۱۳۸۲) خط عثمان طه، ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای، انتشارات مشهور، قم.
۲. امام خمینی، (۱۳۶۲) طلب و اراده، ترجمه و شرح سیداحمد فهری، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. امیر بیگی، حسن، (۱۳۸۸) اصول بهداشت محیط، چاپ دوم، انتشارات اندیشه رفیع.
۴. بنان، غلامعلی، (۱۳۵۱) محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن، ج ۱، انجمن ملی منابع طبیعی و محیط انسانی، تهران.
۵. بهرام سلطانی، کامبیز، (۱۳۷۱) مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی، محیط زیست، ج ۶، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.
۶. تقی زاده انصاری، مصطفی، (۱۳۸۷) حقوق کیفری محیط زیست در ایران، چاپ دوم، انتشارات سمت، تهران.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹) وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، موسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام)، قم.
۸. شیرازی، (۱۴۲۰) البیعه، الوعی الاسلامی، بیروت.
۹. طالقانی، محمود، (۱۳۴۵) پرتوی از قرآن، شرکت سهامی انتشار.
۱۰. العسقانی، شهاب‌الدین احمد بن علی ابن حجر، (۱۴۰۴) تهذیب التهذیب، دارالفکر، بیروت.
۱۱. قاسمی، ناصر، (۱۳۸۴) حقوق کیفری محیط زیست، چاپ دوم، انتشارات جمال الحق.
۱۲. قوام، میرعظیم، (۱۳۷۵) حمایت کیفری از محیط زیست، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست، تهران.
۱۳. کردوانی، پرویز، (۱۳۷۵) اکوسیستم‌های طبیعی - عمومی، ج ۱، چاپ دوم، نشر قومس، تهران.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۱) الکافی، دارالصعب و دارالتعارف، بیروت.
۱۵. کیس، الکساندر، فرایدلانک سند و دیگران، (۱۳۷۹) حقوق محیط زیست، ج ۱، ترجمه: محمد حسن حبیبی، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۳۶۷) الفروع الکافی، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، بی‌جا.
۱۷. مجلسی، علامه محمدباقر، (۱۴۰۳) بحارالانوار، موسسه الوفا، بیروت.
۱۸. نوری، جعفر، (۱۳۷۲) فرهنگ جامع محیط زیست، انتشارات مولف، تهران.

The Attitude and Importance of Islam to the Environment

Tahereh Mohammadi ¹, Mehri Azani ²

1- Ph.D. Student, Department of Geography, Islamic Azad University, Najaf Abad Branch, Najaf Abad, Iran

2- Assistant Professor, Department of Geography, Islamic Azad University, Najaf Abad, Najaf Abad, Iran

---

Abstract

Today, the debate about environmental protection and how to prevent its contaminants is considered one of the most important issues in the world, so in some cases the lack of proper maintenance or non-compliance with environmental protection standards in a country can protect the health of the whole world. Is threatening; the aggression committed by some countries and humans towards the environment is alarming. The purpose of this article is to examine the importance of the environment from the point of view of Islam. The research methodology is based on the purpose of the applied type and based on the nature of the descriptive type. From the findings of the research, it is possible to define the terminology and terminology of the environment and mention the types and types of environmental conditions that include the natural environment and the artificial environment or (Man-made) as well as social environment. The attitude and view of Islam about it by the expression of many verses and narrations and the importance and importance of Islam to it in the environment and in quantitative terms that includes the verses, traditions and sayings of the Imams, and in the whole article is detailed It has been mentioned.

Keywords: Attitude, Importance, Islam, Environment
